

مطالعه تطبیقی روش تفسیر علمی لیب بیضون و مهدی بازرگان از دین

خلیل عقیلی فرج

دانشجوی دکترای تفسیر تطبیقی

دانشکده تفسیر تطبیقی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم قم

k.aghili@gmail.com

09187132123

چکیده

در قرون اخیر تفسیر علمی قرآن کریم جایگاه خاصی در بین روش های تفسیری پیدا کرده و اندیشمندان متعددی اقدام به تالیف تفاسیر علمی نموده اند. از بین متفکران معاصر که در راه تالیف کتابها و تفاسیر در حوزه تفسیر علمی قرآن اقدامات مهمی انجام داده اند می توان به آقای لیب بیضون و دکتر مهدی بازرگان اشاره کرد. ایشان در راه تالیف این آثار از روش های تفسیر علمی مختلف استفاده نموده اند. در این پژوهش ضمن معرفی لیب بیضون و مهدی بازرگان به روش تفسیری آنها پرداخته و آثار ایشان با رویکرد تطبیقی مورد مطالعه قرار گرفته است.

کلمات کلیدی : لیب بیضون ، مهدی بازرگان ، تفسیر علمی

۳. انساب العتره الطاهره

۴. موسوعه كربلا

۵. تصنيف نهج البلاغه

۶. علوم الطبيعیه فی نهج البلاغه

۷. تفسير الآيات العلمیه فی القرآن

اثر اخير مهمترين اثر لبيب بيضون و در واقع تفسير علمي ايشان است که در طول پنج سال جمع آوری و در سال ۱۴۲۱ ق با ۲۸۰۰ صفحه به زينت طبع آراسته شد (زمانی، محمد حسن و محمد احسانی، همان).

۱-۲ مهدی بازرگان

شکل ۲: مرحوم مهدی بازرگان

مهدی بازرگان در سال ۱۲۸۶ در تهران متولد شد. پدرش حاج عباسقلی بازرگان (تبریزی) از تجار دیندار، روشنفکر و سرشناس زمان خود بود. بازرگان تحصیلات ابتدایی را در مدرسه سلطانیه تهران و متوسطه را در دارالمعلمین مرکزی به پایان رسانید و در سال ۱۳۰۶ جزء اولین گروه محصلین ممتاز کشور، برای تحصیل به فرانسه اعزام شد. بازرگان پس از طی دوره مقدماتی و قبولی در کنکور سراسری کشور فرانسه، از بین دانشجویان اعزامی، اولین ایرانی بود که وارد تحصیلات عالی دانشگاهی شد و مورد تشویق وزیر فرهنگ وقت قرار گرفت. در سال ۱۳۱۳ پس از ۷ سال تحصیل در فرانسه به کشور بازگشت و به خدمت نظام وظیفه رفت. در سال ۱۳۱۵ به عنوان اولین دانشیار در دانشکده فنی دانشگاه تهران مشغول به تدریس شد و دو دوره متوالی ریاست دانشکده فنی را به عهده گرفت. در سال ۱۳۳۰، توسط مرحوم دکتر مصدق به ریاست

هیأت مدیره و مدیریت عامل شرکت ملی نفت ایران انتخاب گردید و با حمایت مردم موفق به خلع ید از انگلیسی‌ها و با همت متخصصین ایرانی موفق به راه‌اندازی و اداره صنایع عظیم نفت شد. در سال ۱۳۳۱ مسئول احداث شبکه لوله‌کشی آب تهران گردید و آن را به ثمر رسانید. پس از کودتای ننگین ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، به دلیل اعتراض مکتوب علیه انتخابات غیرقانونی مجلس شورای ملی، در بهمن ۱۳۳۲ از خدمات دولتی و استادی دانشگاه برکنار شد و تا شانزدهم بهمن ۱۳۵۷ که پست نخست‌وزیری دولت موقت انقلاب را به عهده گرفت، تنها در بخش خصوصی در زمینه تولیدات صنعتی فعالیت و خلاقیت داشت. ازرگان اولین تألیف دینی خود را با عنوان «نماز» بین سال‌های ۱۳۱۵ تا ۱۳۲۰ برای جوانان نوشت و با هزینه شخصی به چاپ رسانید. نسخه‌ای از چاپ پنجم آن (اسفند ۱۳۲۲) در دست است. «مذهب در اروپا»، «مطهرات در اسلام»، «کار در اسلام»، «راه طی شده»، «اختیار»، «پراگماتیسم در اسلام»، از دیگر آثار دینی او در دهه ۱۳۲۰ و «از خدا پرستی تا خودپرستی» و «آموزش قرآن» در ۳ جلد در دهه ۱۳۳۰ می‌باشد. از زنده‌یاد مهندس بازرگان بیش از ۱۰۰ اثر مذهبی و ۱۶ اثر قرآنی به جای مانده است. مهندس بازرگان سرانجام وقتی در آخر دی ماه ۱۳۷۳ ایران را به قصد معالجه ترک گفته بود، در نیمه راه، بنا به مشیت الهی، چشم از جهان فرو بست در حالی که میراثی عظیم با بیش از ۳۵۰ کتاب، مقاله و سخنرانی و شاگردان و شیفتگان بسیار از خود به جای گذاشت (وبگاه بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان).

بازرگان هیچ‌گاه موفق به تحصیل علوم دینی و اسلامی نشد و با فلسفه اسلامی یا غربی هیچ‌آشنایی نداشت (برزین، سعید، زندگی نامه سیاسی مهندس مهدی بازرگان، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۴، ص ۳۵ و ۸۹). او با انجام کارهای تحقیقاتی و انتشار نتایج آن در قالب مقالات و کتاب‌های علمی، از خود دست‌آوردهای ارزنده‌ای به یادگار گذاشته است که از جمله آنها عبارتند از:

۱. در وصف صنعت (۱۳۱۵)
۲. زندان هارون یا آتشکده ساسانی (۱۳۲۳)
۳. دیاگرام عمومی برای گازها و هوای مرطوب (۱۳۲۳)
۴. سازمان مسافربری شهرستان تهران (۱۳۲۳)
۵. صفحه محاسبه (۱۳۲۳)
۶. ترمودینامیک صنعتی (۱) و (۲) (۱۳۲۳)،
۷. تعیین شرایط هوای مطبوع (۱۳۲۶)
۸. آینه صنعت در ایران (۱۳۲۸)
۹. خشک کردن هوا بدون ماشین مبرد (۱۳۲۹)
۱۰. مهندس خارجی (۱۳۳۴)
۱۱. بسازیم یا برایمان بسازند (۱۳۳۵)

۱۲. باد و باران در قرآن (۱۳۴۳)
۱۳. پدیده‌های جوّی (۱۳۴۳)
۱۴. سیر تحول قرآن (۱) و (۲) (۱۳۴۴)
۱۵. بررسی نظریه اریک فروم (۱۳۵۵)
۱۶. علمی بودن مارکسیسم (۱۳۵۶) (وبگاه بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان)

۲- روش تفسیری

آثار تفسیری لیب بیضون و مهدی بازرگان با روش تفسیر موضوعی نگارش یافته اند. روش مطالعه، تحقیق و تفسیر موضوعی در برابر روش مطالعه، تحقیق و تفسیر ترتیبی قرار دارد. هنگامی که در مطالعات و تحقیقات قرآنی چینش آیات (ترتیب مصحف یا ترتیب نزول آیات و سوره‌ها) رعایت نشود و مجموعه‌ای از آیات (موافق، مخالف و مشابه) مربوط به یک موضوع یا مسئله در کنار هم مورد بررسی قرار گیرد، تفسیر موضوعی حاصل می‌شود (رضایی اصفهانی، محمد علی، شیوه‌های تفسیر موضوعی قرآن کریم، پژوهش نامه قرآن و حدیث، ۱۳۸۸، ۶، ۲۹-۴۸). به بیان دیگر تفسیر موضوعی روشی است برای کشف، شناخت و تبیین موضوع با ملاحظه آیات مشترک، هم موضوع و هم مضمون یا مبانی‌ای که به شناخت مطلب کمک کند (غلامی، لیلا و حسین علوی مهر، چستی تفسیر موضوعی و تفاوت آن با تفسیر قرآن به قرآن، فصلنامه مطالعات تفسیری، ۱۳۹۰، ۸، ۸۵-۱۰۰).

روش تفسیر موضوعی خود به سه روش فرعی تقسیم بندی می‌شود که عبارتند از:

الف) تحقیق موضوعی درون قرآنی (تفسیر موضوعی سنتی): این شیوه کهن ترین روش مطالعه موضوعی قرآن است که بر اساس روش تفسیر قرآن به قرآن استوار شده است و محقق می‌کوشد با استفاده از قرائن نقلی درون متنی به معانی و مقاصد آیات پی ببرد و نتایج جدیدی بدست آورد. روش تفسیر موضوعی درون قرآنی در غالب آیات و موضوعات قرآنی کاربرد دارد. (رضایی اصفهانی، محمد علی، همان، صص ۳۱ و ۳۲).

ب) تفسیر موضوعی برون قرآنی: پایه گذار این روش شهید محمد باقر صدر می باشد. در این روش موضوع محدود به قرآن و آیات آن نشده و می تواند در حوزه های مختلف مانند اعتقادات، اجتماع، اقتصاد، علوم تجربی و ... باشد. ایشان این روش را اینگونه شرح می دهند:

«هذا الاتجاه لا يتناول تفسير القرآن آية فآية بالطريقة التي يمارسها التفسير التجزيئي، بل يحاول القيام بالدراسة القرآنية لموضوع من موضوعات الحياة العقائدية أو الاجتماعية أو الكونية فيبين و يبحث و يدرس، مثلا عقيدة التوحيد في القرآن او يبحث عن النبوة في القرآن او عن المذهب الاقتصادي في القرآن او عن سنن التاريخ في القرآن او عن السماوات و الارض في القرآن الكريم و هكذا» (صدر، محمد باقر، المدرسة القرآنية: التفسير الموضوعي و التفسير التجزيئي في القرآن الكريم، بيروت: دارالتعارف، بی تا، ص: ۱۳)

ج) تفسیر موضوعی تطبیقی: روش مطالعه تطبیقی شناخت یک پدیدار یا دیدگاه در پرتو مقایسه، فهم و تبیین موارد مورد وفاق می باشد. (رضایی اصفهانی، محمد علی، همان، صص ۳۵)

د) نظریه پردازی قرآنی: شاید این روش جدیدترین و کارآمدترین روش مطالعه و تفسیر موضوعی می باشد که توسط آقای دکتر محمد علی رضایی اصفهانی مطرح گردیده است. این روش علاوه بر رفع بسیاری از محدودیت های روش های قبلی، منجر به تولید علم و نظریات جدید مبتنی بر آموزه های قرآن کریم می شود.^۲

با توجه به رویکرد تفسیر علمی لیب بیضون و مهدی بازرگان که پرداختن موضوعات علوم تجربی، در بین روش های بیان شده، روش تفسیر موضوعی برون قرآنی و تفسیر موضوعی تطبیقی بیشتر مورد استفاده قرار گرفته است و به کارگیری دو روش دیگر در آثار ایشان کمتر به چشم می خورد.

۳- شیوه های استنباط علمی از قرآن

سه شیوه اساسی در این مورد وجود دارد (ر.ک. به: رضایی اصفهانی، محمد علی، درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، تهران: اسوه، ۱۳۸۳) که عبارت است از: ۱) تحمیل نظریه های علمی بر قرآن، ۲) استخراج همه جزئیات علوم از قرآن، ۳) استخدام علوم در فهم و تفسیر قرآن.

^۲- این مطلب در جزوه درس آرای متفکران و اندیشمندان معاصر دوره دکتری سال ۹۵ آقای دکتر رضایی اصفهانی به تفصیل بیان شده است.

۳- ۱ استخراج همه علوم از قرآن

طرفداران قدیمی تفسیر علمی؛ مانند ابن ابی الفضل المرسی، غزالی و.. کوشیده اند تا همه علوم را از قرآن استخراج کنند؛ زیرا عقیده داشتند که همه چیز در قرآن وجود دارد و در این راستا آیاتی را که ظاهر آنها با یک قانون علمی سازگار بود، بیان میکردند و هر گاه ظواهر قرآن کفایت نمی کرد، دست به تاویل، می زدند و ظواهر آیات را به نظریات و علمی که در نظر داشتند، بر می گرداندند و از این جا بود که علم هندسه، حساب، پزشکی، هیئت، جبر، مقابله و جدل را از قرآن استخراج می نمودند.

۳-۲ تطبیق و تحمیل نظریات علمی بر قرآن

این شیوه از تفسیر علمی در یم قرن اخیر رواج یافته و بسیاری از افراد با مسلم پنداشتن قوانین و نظریات علوم تجربی سعی کردند تا آیاتی موافق آنها در قرآن بیابند و هرگاه آیه ای موافق با آن نمی یافتند دست به تاویل یا تفسیر به رای زده و آیات را بر خلاف معاهنی ظاهری حمل می کردند.

۳-۳ استخدام علوم برای فهم و تبیین بهتر قرآن

در این شیوه از تفسیر علمی، مفسر با دارا بودن شرایط لازم و با رعایت ضوابط تفسیر معتبر، اقدام به تفسیر علمی قرآن می کند. یعنی تلاش می کند تا با استفاده از مطالب قطعی علوم - که از طریق دلیل عقلی پشتیبانی می شود- و با ظاهر آیات قرآن - طبق معنای لغوی و اصطلاحی - موافق است، به تفسیر علمی بپردازد و معانی مجهول قرآن را کشف و در اختیار انسان های تشنه حقیقت قرار دهد. این شیوه تفسیر علمی، بهترین نوع و بلکه تنها نوع صحیح از تفسیر علمی است. ما به بررسی هر سه شیوه در آثار لیب بیضون و مهدی بازرگان خواهیم پرداخت.

۴- نقاط اشتراک روش تفسیری لیب بیضون و مهدی بازرگان

۴-۱ هر دوی ایشان از شیوه تفسیر موضوعی استفاده کرده و از میان روش های آن، دو روش «تفسیر موضوعی برون قرآنی» و «تفسیر موضوعی تطبیقی» بیشتر به چشم می خورد.

به طور مثال مرحوم مهدی بازرگان در کتاب «مطهرات در اسلام» احکام فقهی مطهرات و نجاسات را در قالب علوم جدید و فرمول ها و ذرات ذره بینی شیمیایی مورد بررسی قرار داده و ادعا می کند که به حکمت علمی این احکام پی

برده است. (نک: بازرگان، ۳۵/۷) که نوعی تفسیر تطبیقی بین فقه اسلامی و علم شیمی به شمار می آید. ایشان در این باره می فرمایند:

«احکام مطهرات از حدود سفارشات اخلاقی که به اقتضای عقل سلیم و طبع لطیف ممکن است در میان ملتی رایج شده باشد بالاتر بوده و مبنی بر یک سلسله قوانین طبیعی صحیح و نکات علمی دقیق می باشد که نشان از بینایی کامل واضح آن به رموز طبیعت و اسرار خلقت می باشد» (همان، ۲۱).

لیب بیضون نیز در کتاب «الاعجاز العلمی فی القرآن» با روش های بیان شده به موضوعات علوم طبیعی می پردازد (زمانی، محمد حسن و محمد احسانی، همان).

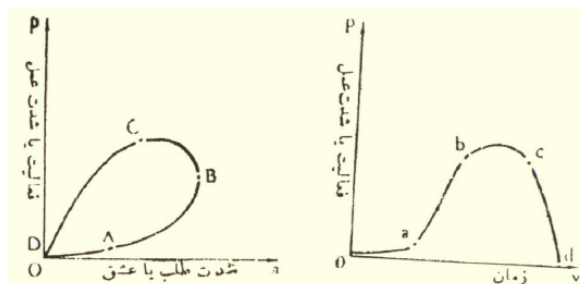
۴-۲ لیب بیضون و مرحوم بازرگان از میان روش های تفسیر علمی از «تطبیق آیات بر موضوعات علمی» و «استخدام علوم در فهم و تفسیر قرآن» استفاده کرده اند.

مرحوم بازرگان در کتاب مطهرات در مورد حکم تیمم در آیه ششم سوره مائده معتقد است:

«خاک فی نفسہ چیز کثیفی نیست که سبب تأیید امراض شود؛ بلکه خود کشنده میکروب های موذی و منهدم کننده مواد آلی است و شاید همان گستراندن غبار رقیق خاک روی صورت و دست خالی از فایده نباشد» (بازرگان، همان، ۹۱).

لیب بیضون نیز از تطبیق آیات به موضوعات علمی در امان نبوده و به طور نمونه پس از بیان بحثی پیرامون آتش و انرژی خورشید، آیه «أَفَرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ أَنْتُمْ أَنشَأْتُمْ شَجَرَتَهَا أَمْ نَحْنُ الْمُنشِئُونَ» (واقعه/۷۱ و ۷۲) را بر آن تطبیق می نماید (بیضون، لیب وجیه، همان، ۱۵۷ - ۱۶۸).

۴-۳ علم زدگی در بررسی و فهم آیات در آثار هر دو نویسنده به کرات به چشم می خورد. این نوع نگرش تا جایی پیش رفته است که مرحوم بازرگان در بیان رابطه بین فعالیت و طلب انسان و افزایش عشق از نمودارهای ترمودینامیکی کمک گرفته و متوسل به انتگرال می شوند! (بازرگان، همان، ۲۸۲/۱) این در حالی است که بیان چنین مفاهیمی نیاز به نمودارها و فرمول های ریاضی و ... ندارد. شاید برای استفاده افراطی از قواعد و فرمول های علمی در جهت اثبات مفاهیم دینی دلایلی بتوان یافت؛ به نظر می رسد مرحوم بازرگان و لیب بیضون با این باور دست به قلم برده اند که دنیای امروز و علی الخصوص جوانان و فرهیختگان با دیدن استدلالات و تطبیقات (تحملات) علم و دین بیشتر و بهتر به سمت و سوی اسلام جذب می شوند و بیان این گونه مباحث می تواند دین و احکام و آموزه های آن را به روز و جواب گوی نیازهای زمانه معرفی کند.

با توجه به اشکال ۱ و ۲، ملاحظه می‌شود: طلب یا احتیاج در میانه O پدیدار شده و رو به شدت می‌گذارد. پس از مدتی (در نقاط A و a) فعالیت شروع می‌شود. فعالیت و طلب هر دو در افزایش می‌یابند تا آنکه فعالیت (در نقاط B و b) به حداکثر می‌رسد. سیری تجدید می‌شود و احتیاج تخفیف پیدا می‌کند. فعالیت هم کم می‌شود تا بالاخره سیری و خاموشی (در نقاط D و d) حاصل می‌شود.

شکل ۳: نمودار استفاده شده توسط مهدی بازرگان در کتاب عشق و پرستش جهت بیان رابطه طلب و عشق

البته نباید فراموش کرد که لیب بیضون در فضای روشنفکر مآبانه عرب زندگی می‌نماید و از طرفی هم مهدی بازرگان در فضایی مشغول تالیف بوده است که نفوذ بی‌امان تفکرهای متجددانه و کمونیستی هر انسان دلسوزی را دست به کار می‌کرد که از ظرفیت‌ها و توانایی‌های خود در جهت معرفی اسلام به عنوان کامل‌ترین برنامه استفاده کند.

۴-۴ هر دو نویسنده به دلیل عدم ارتباط رشته دانشگاهی با موضوعات دینی در جاهای مختلفی در بیان مفاهیم یا مقادیر اسلامی لغزش‌هایی داشته‌اند و گاهی اوقات این لغزش‌ها باعث زاویه گرفتن آن‌ها با حاکمیت دینی شده است. مثلاً مرحوم بازرگان در کتاب مرز دین و سیاست می‌گوید:

«اگر دین، سیاست را (به فرض) رها نموده و کاری به کارش نداشته باشد، سیاست دین را به هیچ وجه من‌الوجه آزاد نخواهد گذاشت. بلکه برعکس هر قدر دین نسبت به سیاست بی‌اعتنایی نماید، سیاست در تمام شئون دین دخالت اساسی خواهد نمود (بازرگان، ۱۳۴۱، ۶ و ۷).

نیز می‌گوید:

«اگر دین سیاست را در اختیار و امر خود نگیرد، سیاست دین را مضمحل خواهد کرد یا در سلطه و اقتدار خود خواهد گرفت. جنگ بین این دو، جنگ پیشروی و عقب‌نشینی یا مماشات و مسامحه و معامله نیست بلکه جنگ حیات و ممات یا بود و نبود است.» (همان، ۱۲ و ۱۳)

او بعد‌ها در مقاله خود با صراحت می‌گوید:

«تمام حرف ما این است که اگر به فرض یک حکومت دینی از همه جهت تمام و کمال به دست مؤمنان مخلص ناب تشکیل شد، آنچه نباید این حکومت و دولت بدان دست بزند و دخالت نماید، دین و ایمان و اخلاق مردم است. چرا که دولت یعنی قدرت و زور، قدرت و زور در برابر تجاوز بیگانگان به کشور و ملت و یا تجاوز مردم به یکدیگر ضروری است، اما در برابر عقیده و عشق و عبرت و رابطه انسان با خود و خدا یعنی آزادی و تقرب، بسیار بی جا و نقض غرض است. اما عکس قضیه صحیح است. اگر دولت و حکومت حق، دین ساز و انسان ساز نیست، انسان دیندار و خداپرست واقعی دولت حق ساز است.» (بازرگان، آخرت و خدا هدف بعثت انبیا، کیان، ۴۶/۲۸)

همچنین او جهت اثبات تباین دین و سیاست استدلال می کند و می گوید:

«قرآن که ثمره و خلاصه دعوت و زبان رسالت است نه تنها سفارش و دستوری برای دنیای ما نمی دهد، بلکه ما را ملامت می کند که چرا این اندازه به دنیا می پردازید و آخرت را که بهتر است و ماندگارتر، فراموش و رها می کنید: «بل تؤثرون الحیوة الدنیا و الاخرة خیر و ابقى» (اعلی/۱۶ و ۱۷)؛ «کلا بل تحبون العاجلة و تذرون الاخرة» (قیامت/۲۰ و ۲۱).

۴-۵ یکی از مواردی که نمی توان از بیان آن چشم پوشی کرد، حس دغدغه در هر دو نویسنده نسبت به ارائه آموزه های ناب اسلام است که در قالب تفاسیر علمی ارائه شده است. این دغدغه خود یک ارزش والا است که شاید در آثار بسیاری از مولفان که تالیفات فراوانی در این حوزه دارند دیده نمی شود.

۵- نقاط افتراق روش تفسیری لبیب بیضون و مهدی بازرگان

در کنار نقاط اشتراک مهدی بازرگان و لبیب بیضون، روش تفسیر و تالیف آنها تفاوت هایی نیز با هم دارند که مهمترین آن ها عبارتند از:

۱-۵ لبیب بیضون در حوزه ارتباط آیات قرآن و نهج البلاغه با علوم طبیعی دارای آثار بیشتر، قوی تر، و منظم تری می باشد و حتی ایشان دارای یک دوره تفسیر علمی قرآن با نام «تفسیر الآيات العلمیه فی القرآن» می باشند. اغلب آثار ایشان در حوزه علم فیزیک و نجوم بوده است. در حالی که مهدی بازرگان دارای کتاب ها و مطالب متنوع در حوزه علوم مختلف می باشد.

۲-۵ مهدی بازرگان در حوزه تفسیر موضوعی قرآن در علوم اجتماعی و سیاسی آثار فراوانیاز قبیل « بسازیم یا برایمان بسازند» و «در وصف صنعت» دارد که در تالیفات لیب بیضون با چنین آثاری بر نمی خوریم.

۳-۵ مرحوم بازرگان در حوزه سیر تحول قرآنی کارهای آماری فراوان و نسبتا دقیقی را انجام داده است که در قالب کتاب «سیر تحول قرآن» به چاپ رسیده است.

۶- نتایج

۶-۱ لیب بیضون و مهدی بازرگان از روش تفسیر موضوعی قرآن استفاده کرده و از بین شیوه های چهارگانه آن از دو شیوه «تفسیر برون قرآنی» و «تفسیر تطبیقی» استفاده فراوانی کرده اند.

۶-۲ شیوه تفسیر علمی لیب بیضون و مهدی بازرگان در «تطبیق با یافته های علمی» قابل نقد و در «استفاده از علم برای فهم بهتر آیات» مورد تحسین است.

۶-۳ علم زدگی در آثار هر دو نویسنده به وضوح مشخص است.

۶-۴ هر دو نویسنده به دنبال تبلیغ آموزه های دینی از طریق بیان اعجاز علمی قرآن هستند که در مواردی به افراط کشیده شده و لغزش هایی داشته اند و این ممکن است به دلیل رشته های تحصیلی آن ها و عدم اطلاعات جامع و عمیق نسبت به معارف دینی باشد.

۶-۵ لیب بیضون و مهدی بازرگان دارای اشتراکات و افتراقاتی در روش تفسیر علمی خود هستند.

منابع:

- ۱- قرآن کریم
- ۲- بازرگان، مهدی، مجموعه آثار، تهران: بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان، ج ۷
- ۳- بازرگان، مهدی، مرز میان دین و سیاست، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۴۱
- ۴- بازرگان، مهدی، آخرت و خدا، هدف بعثت انبیاء، مجله کیان، شماره ۲۸
- ۵- بازرگان، مهدی، عشق و پرستش یا ترمودینامیک انسان، تهران، کانون نشر پژوهش های اسلامی، ۱۳۵۸
- ۶- دانشنامه ویکی نور: wikinoor.ir
- ۷- زمانی، محمد حسن و محمد احسانی، بررسی کتاب الاعجاز العلمی فی القرآن لیب بیضون، دو فصل نامه قرآن و علم، شماره ۷، پاییز و زمستان ۱۳۸۹
- ۸- وبگاه بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان :
http://www.bazargan.info/la_persian/zedeginameh.htm
- ۹- برزین، سعید، زندگی نامه سیاسی مهندس مهدی بازرگان، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۴
- ۱۰- رضایی اصفهانی، محمد علی، شیوه های تفسیر موضوعی قرآن کریم، پژوهش نامه قرآن وحدیث، ۱۳۸۸، شماره ۶، صص ۲۹-۴۸
- ۱۱- رضایی اصفهانی، محمد علی، درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، تهران: اسوه، ۱۳۸۳
- ۱۲- جزوه درس آرای متفکران و اندیشمندان معاصر دوره دکتری سال ۹۵ آقای دکتر رضایی اصفهانی
- ۱۳- غلامی، لیلا و حسین علوی مهر، چیستی تفسیر موضوعی و تفاوت آن با تفسیر قرآن به قرآن، فصلنامه مطالعات تفسیری، ۱۳۹۰، شماره ۸، صص ۸۵-۱۰۰
- ۱۴- صدر، محمد باقر، المدرسة القرآنیة: التفسیر الموضوعی و التفسیر التجزیئی فی القرآن الکریم، بیروت: دارالتعارف، بی تا